

FORRÁSKÖZLEMÉNY

KRÉZ GELLÉRT

GÖRGEI ARTÚR KETTŐS ÁBRÁZOLÁSA BÁTORI SCHULCZ BÓDOG HONVÉD EZREDES VISSZAEMLEKEZÉSEIBEN¹

Az 1848–49-es szabadságharc a 19. századi Magyarország egyik legmeghatározóbb történelmi élménye volt, amelyről az egykori résztvevők és szemtanúk művek sokaságában írták meg személyes emlékeiket. Ezen alkotások egyike volt az 1870-ben kiadott *Bátori Schulcz Bódog emlékiratai 1848/9-ki szabadságharczból* című könyv, amely a címszereplő ezredes, illetve Egervári Ödön akadémiai hivatalnok és 1849-es honvéd hadnagy közös munkájának eredményeként látott napvilágot.

Annak ellenére, hogy a meglehetősen összetett műfajú kötettel Bátori Schulcz Bódog² alapvetően elégedett volt, az elkészült mű lapjain valójában egészen eltérő szerzői koncepciók feszülnek egymásnak, de komoly múltértelmezési különbségre is találhatunk példát. Utóbbi probléma hátterét kutatva jelen tanulmányban a könyvvel kapcsolatos kérdések közül Egervári Ödön sajátos – Schulcz álláspontjával gyakorta szembemenő – szerkesztői tevékenységét Görgei Artúr kettős ábrázolásán keresztül kívánom bemutatni. A Görgei-kép kérdésének ismertetése előtt azonban megkerülhetetlen, hogy röviden áttekintsük Bátori Schulcz és Egervári életútját, valamint közös művük keletkezéstörténetét.

Bátori Schulcz Bódog

Schulcz Bódog 1804. január 14-én látta meg a napvilágot Körmöcbányán egy német polgári gyökerekkel rendelkező köznemesi családban. Édesapja akaratának engedelmeskedve jogi tanulmányokat folytatott a kassai királyi akadémián, a Schulcz Antal által ambicionált

¹ A publikáció a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-1 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² Nevének több változata is ismert, hiszen élete során maga az ezredes is több formában használta azt. Születési neve Schulcz Félix József volt, magyar nemzeti identitásának fellángolását követően, 1848-ban viszont a magyarosabb Sulcz Bódog alak használta mellett döntött. 1849 júniusában aztán egy sikeres névváltoztatási eljárást követően már Bátori Bódoggként írhatta alá a keze alatt megforduló iratokat. Ez valamikor a neoabszolutizmus évei alatt (egy névjegykártya tanúsága szerint legkésőbb 1861-ben) annyiban formálódott tovább, hogy születési vezetéknévéhez részben visszatérve a Bátori Schulcz Bódog változat mellett tette le a voksát, ezúttal véglegesen. Mivel az ezredes a könyv kiadásának idején utóbbi névalakot használta, tanulmányomban én is ehhez tartom magam. – Sulcz Bódog névváltoztatási kérelmének belügyminisztériumi jóváhagyása. Bp. 1849. jún. 17., MNL OL H 75 1849. 22855.; Bátori Schulcz Bódog névjegye. OSZK Kt. Analekta 10.735.

hivatalnoki pálya azonban már nem vonzotta, s ezért aztán 1824-ben katonaviselt rokonai hatására hadapródként a 33. sörgeblőzredhez szegődött.³

A császári-királyi hadseregben eltöltött huszonnégy évnyi szolgálat alatt Schulcznak végül a főhadnagyi rendfokozatig sikerült eljutnia a ranglétrán. A régóta várt századosi előléptetés megszerzésére már nem volt módja, ugyanis az évek során egyre súlyosabbá váló nagyothallása miatt 1848 augusztusában nyugalmazták.⁴ Az ekkor negyvennégy éves veterán azonban nem óhajtott beletörődni abba, hogy katonai pályafutását kettőtörje ez az egészségügyi akadály, így a frissen megszületett magyar Hadügyminisztériumhoz fordult, és 1848 októberében ki is nevezték a 17. honvédszászlóalj egyik századosává.⁵

Más tisztársaihoz hasonlóan a szabadságharc alatt az ő karrierje is látványosan felgyorsult. Rövid időn belül zászlóaljának parancsnoka lett, 1849 januárjában pedig a születőben lévő I. hadtest egyik dandárjának vezetését bízta rá Klapka György.⁶ A tavaszi hadjárat során aztán Görgei Artúr főszeregénél is megállta a helyét: Isaszegnél (április 6.) például Klapka csapatainak hátrálásakor Schulcz dandárja tartotta fel az üldöző császári vértéseket egy kisebb hadicsel alkalmazásával, a tiszt ugyanis dobosaival gránátos indulót veretve elhitette az ellenséggel, hogy a visszavonuló honvédszászlóaljaknál magasabb harcértékű alakulatokkal állnak szemben.⁷ Taktikai csúcsteljesítményére már a nyári hadjárat idején, Komárom falai alatt került sor, amikor az augusztus 3-i kitörés során hadoszlopával elfoglalta a csém-herkálypusztai sánctábor, majd az előretörést folytatva tevékeny szerepet játszott a császáriak üldözésében.⁸

Schulcz Bódog ezen érdemei ellenére leginkább mégis bátorságával, vagyis talán inkább – a részben a nagyothallásából fakadó – vakmerőségével vívta ki bajtársai elismerését, ugyanis Nagysallónál, Buda bevételénél és a komáromi kitörésnél is csapatai élére állva vezetett rohamot az ellenséges hadsorok, várfalak, sáncok ellen. Vitézségét olyannyira nagyra értékelték honvédjei, hogy egy altiszt, Büttner Emil leírása szerint „*mint az eszeveszettek*” követték parancsnokukat a legsúlyosabb kartácstűzben, sőt a Bátor névvel is ők tüntették ki Schulczot.⁹

A szabadságharcot ezredesként befejező tiszt komáromi kapitulánsként menlevélben részesült, a fegyverletételt követően pedig a plébánosként szolgáló öccséhez költözött a Hont

³ Egervári 1870. 1–2.; Kmetz – Juhász 2018. 234.

⁴ Bátor Schulcz Bódog önéletrajza. H. n. [Garamkövesd, a továbbiakban: Gk.], 1867. máj. 31. (a továbbiakban: Önéletrajz), MNL OL P 2256. Nr. 26.; ÖStA KA Pensionsbücher S. 314.

⁵ Rendelet. Közlöny, 1848. okt. 11.

⁶ Rendelet. Közlöny, 1848. dec. 8.; A felső-tiszai hadtest parancsnoksága közli Schulcz őrnaggyal dandárparancsnoki kinevezését. Tokaj, 1849. jan. 14., HL 1848/49. 9/201.

⁷ Egervári 1870. 58.; Csorba 2021. 398.

⁸ Kedves 2002. 195–196.; Egervári 1870. 93–94.

⁹ Büttner 1989. 89.; Egervári 1870. 8., 70.; Auszug aus dem Operationsjournal der ungarischen Armee bei Komorn. Komorn, 3. August 1849. In: Hermann 2005. 632.

vármegyei Garamkövesdre. Visszavonultan élt, 1852-ben a Piringer Mihály-féle függetlenségi szervezkedésben való feltételezett részvételéért azonban öt hónapot volt kénytelen Bécsben raboskodni, mielőtt megfelelő bizonyítékok hiányában szabadon bocsátották volna.¹⁰ A vagyontalan agglégény 1861-ben honvédegyleti elnökként még aktivizálta magát, az az évi országgyűlés berekesztését és az egyletek feloszlását követően viszont egészen 1885-ös haláláig távol tartotta magát a közéletben való cselekvő részvételtől, annak ellenére, hogy egyébként meglehetősen aktív társasági életet élt.¹¹

Egervári Ödön

Egervári (születési nevén: Potemkin) Ödön, az ezredes tizenkilenc évvel fiatalabb életrajzírója 1823. február 4-én látta meg a napvilágot a Sáros vármegyei Nagyszilván. Az evangélikus kisnemes Eperjesen és Jászberényben járt gimnáziumba, később pedig akadémiai tanulmányokat is folytatott Egerben. 1840-ben aztán az iskolapadot hátrahagyva egy vándorszínész társulathoz csatlakozott, amellyel nyolc éven keresztül járta az országot, mielőtt 1848-ban a szabadságharc zászlaja alá nem szegődött.¹²

Egervári az Ung megyei nemzetőrségben kezdte meg szolgálatait, a későbbiekben pedig a 14. (Lehel) huszárezredhez csatlakozva Arad, majd Temesvár ostrománál harcolt – az általa egyébként mélységesen megvetett¹³ – Vécsey Károly hadtestében. A szabadságharc végén hadnagyként tette le a fegyvert, ezt követően pedig színészként, majd írnokként, tanítóként és telekkönyvi hivatalnokként próbálta megtalálni a helyét a neoabszolutizmus rendszerében. Családja megnyugvására végül tartós állásra lelt az Akadémiánál, ahol 1861 és 1874 között dolgozott korrektorként. Ezt követően 1895-ös haláláig a pesti egyetem könyvtárának alkalmazásában állt.¹⁴

¹⁰ Letartóztatásának okát az a levél szolgáltathatta, amelyet a Holsteinben elfogott Piringer Mihály írt Schulczhoz, arra azonban nincs forrásunk, és az ítéletet látva a hadbírósnak sem volt rá bizonyítéka, hogy az ezredes valóban kapcsolatban is állt Piringerral vagy netán az őt szintén fontos szervezési feladatokra felkérő Makk Józseffel. Gyanúsításának alaptalansága mellett szól, hogy mind az 1867-ből származó rövid, évkönyvszerű önéletrajzában és az Egervári Ödön által kiadott visszaemlékezésekben, mind az uralkodó felé továbbított 1868-as nyugdíjkérelmeiben is ártatlanságát hangsúlyozta. Schulcz eddigi kutatásaim alapján megismert személyiségjegyei, különösen a tiszti becsületet alapértéknek tartó jelleme alapján feltételezhetően nem hazudott volna ebben az ügyben a kiegyezést követően. – Egervári 1870. 112.; Önéletrajz, MNL OL P 2256. Nr. 29.; Bátori Schulcz Bódog hadbírósi ítélete. Pest, 1852. júl. 20., HL IV. 7./113. 680–681. pag.; Bátori Schulcz folyamodványa az uralkodóhoz. Gk., 1868. júl. 15., HL I. 3./2. Abt. 21–8/20.; Makk utasítást küld Bátori-Schulcz Bódog „pesti hónapnak” a Dunavölgye megszervezésére. Hamburg, 1851. szept. 15. In: Jánossy 1948. 584.

¹¹ Mikár 1869. 51–52.; Egervári 1870. 116–117.

¹² Egervári (Potemkin) Ödön szócikk. Szinnyei 1893. 1220.

¹³ Kosáry 1994. II. 11.

¹⁴ Egervári (Potemkin) Ödön szócikk. Szinnyei 1893. 1220–1221.; Potemkin (később Egervári) Ödön szócikk. Bona 1998–1999. II. 711–712.

A hivatalnoki lét mellett Egervári Ödön újság- és drámaíróként is igyekezett érvényesülni, az ismertséget azonban a szabadságharchoz kapcsolódó albumai, illetve történeti munkái hozták meg számára. Ezek közül – a Bátori Schulcz Bódogról szóló mű mellett – *Az 1849-iki magyar hadsereg feloszlásának okai* című, 1862-ben betiltott, majd a kiegyezést követően kiadott, önéletrajzi elemekben is gazdag kötetet érdemes kiemelni, erre a műre ugyanis a tanulmány későbbi oldalain még hivatkozni fogok.¹⁵

Két veterán egymásra talál

A két veterán tiszt először 1867. június 2-án találkozott a Pest városi honvédegylet alakuló gyűlésén, ahol a Hont megyei egylet tiszteletbeli elnökeként meghívott Schulcz fővárosi idegenvezetéséért személyesen Egervári Ödön felelt. A hivatalnokról szerzett pozitív benyomások hatására az ezredes néhány héttel később egy szívességgel fordult új ismerőséhez, szeretett volna ugyanis hozzáférni egy, az általa Bodrogkeresztúrnál aratott diadal (1849. január 23.)¹⁶ értékelésével kapcsolatos irathoz, amelyet tudomása szerint az Akadémia Hadtudományi Alosztálya készített. A megkeresés hátterével kapcsolatban fontos kiemelni, hogy Schulcz úgy érezte, erről az ütközetről, vagyis önálló hadvezéri ténykedésének csúcspontjáról méltatlanul kevés szó esik a szabadságharcról szóló történeti összefoglalókban, holott ő a felső-tiszai harcok fordulópontjaként élte meg az összecsapást.¹⁷

Az ezredes által keresett dokumentumnak a korrektor nem találta nyomát az Akadémia irattárában, ezt követően pedig jó időre látszólag meg is szakadt a veteránok közötti kapcsolat. Egervári végül másfél év múlva, 1868 novemberében kereste meg Schulcz Bódogot azzal, hogy szeretné kiadni a visszaemlékezéseit. Az ezredes válaszában köszönetét fejezte ki, hogy ekkora megtiszteltetésben lehet része, egyúttal pedig a mű fő kérdését is megadta biográfusa számára: „*voltam é tényező a nagy nemzeti függetlenségi harcban, vagy nem?*”¹⁸

Schulcz a felkérést követően lázas munkába fogott, és december végére elkészítette önéletrajzát, amelyet kézhez kapva Egervári az elkövetkező, 1869-es évet a mű megírásával,

¹⁵ Ezekhez hasonló jelentőségű mű a részben Egervári által szerkesztett *Honvédvilág* című kétkötetes antológia, amely a kiegyezés utáni 1848–49-es irodalom egyik első fajsúlyos darabja volt. Lásd: *Kunsági [Illésy György] – Potemkin [Ödön]: Honvédvilág*. Pest, 1868. I–II. – Itt kívánom megköszönni Hermann Róbertnek, hogy felhívta a figyelmemet a kötetre.

¹⁶ A bodrogkeresztúri ütközetről bővebben lásd: Dér 2015. 51–55.; Hajagos 2022. 66–69.

¹⁷ Bátori Schulcz Bódog levele Egervári Ödönhöz (a továbbiakban: Bátori Schulcz Egervárihoz). Gk., 1867. jún. 22., MNL OL P 2256. Nr. 29–30.

¹⁸ Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1868. nov. 12., MNL OL P 2256. Nr. 34.; ill. 1868. dec. 3., MNL OL P 2256. Nr. 39. – Tanulmányomban a Bátori Schulcz Bódog leveleiből származó szövegrészeket a jelenlegi helyesíráshoz közelítve, ugyanakkor a régies alakokat, valamint Bátori Schulcz sajátos magyarságának jellegzetességeit megőrizve adom közre.

illetve a kiadás pénzügyi hátterének megteremtésével töltötte.¹⁹ Ezen egymással párhuzamosan zajló folyamatok vizsgálatára Schulcznak a biográfusához írott levelei szolgálnak forrásként, amelyek közül 36 darabot sikerült fellelnem a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának P Szekciójában, illetve az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában folytatott kutatásaim során.

Sajnálatos módon a biográfus válaszleveleit már nem áll módunkban elolvasni, Bátorin Schulcz ugyanis halálára készülve feltehetően tüzre vetette azokat más személyes irataival egyetemben. Ennél is nagyobb veszteséget jelent azonban, hogy valószínűleg az Egerváritól visszakért sajátkezű önéletrajza is a lángok martalékává vált.²⁰ Ahogy a későbbiekben láthatjuk, szerencsére ezek hiányában is lehetséges azonosítani olyan sorokat és bekezdéseket az elkészült könyvből, amelyek egyértelműen Schulcztól származnak.

Az ezredes vázlatai nyomán készült térképeket is tartalmazó kötet megjelenésére 1870 januárjában került sor Wodianer Fülöp pesti kiadójánál. Az előfizetők és az érdeklődők nagy számára való tekintettel rövidesen egy második kiadással is jelentkezni kellett,²¹ amiben nagy szerepe volt annak, hogy az 1867 utáni szabadabb légkör újfajta közbeszédet hozott 1848–49-ről, ezzel párhuzamosan pedig az igény is megnövekedett az ilyen témájú írások, különösen a katonai visszaemlékezések iránt.²²

A könyvben Egervári Schulcz Bódog életútját követi végig, a címnek megfelelően középpontban a dandárparancsnok szabadságharc alatti működésével. A romantikus történetírás jellegzetességeit²³ magán viselő kötet többszöri áttekintését követően arra a következtetésre jutottam, hogy alapvetően hiteles forrásról beszélhetünk, a hiányosságai pedig elsősorban abban érhetők tetten, hogy az emlékezés mechanizmusából fakadóan a szerzők egyes sikereknek – így például a bodrogkeresztúri ütközetnek – nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a kelletténél, illetve gyakori probléma, hogy két évtizeddel az események után Schulcz bizonyos dátumokra és nevekre már csak pontatlanul emlékezett.²⁴

¹⁹ Bátorin Schulcz Egervárihoz. Gk., 1868. dec. 29., MNL OL P 2256. Nr. 45.; ill. 1869. jan. 9., MNL OL P 2256. Nr. 46.

²⁰ Bátorin Schulcz Egervárihoz. Gk., 1868. dec. 29., MNL OL P 2256. Nr. 45.; ill. 1875. máj. 29., MNL OL P 2256. Nr. 101.

²¹ Bátorin Schulcz Egervárihoz. Gk., 1870. jan. 15., MNL OL P 2256. Nr. 80.; ill. 1870. febr. 3., MNL OL P 2256. Nr. 82.

²² Hermann 1994. 125.

²³ Egervári Ödön 1869-ben több Schulcz Bódoggal kapcsolatos cikket is megjelentetett A Honvéd c. újságban, hogy hírvérést csináljon a készülő könyvnek. Egyik ilyen írásában a szerző Thaly Kálmán Vak Bottyánról szóló biográfiáját (*Thaly K.: Bottyán János. II. Rákóczi Ferenc fejedelem vezénylő tábornoka. Történeti életrajz a kurucz-világ hadjárataival. Bécs, 1865.*) jelölte meg követendő mintaként. – *Egervári Ödön: A bodrog-keresztúri csata 1849-ik évi jan. 22 és 23-kán. A Honvéd, 1869. febr. 2.*

²⁴ Kréz 2025. (megjelenés alatt)

A mű és annak célja

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a műre a szerzőpáros elsősorban mégiscsak eszközként tekintett, és nem egyszerűen az ezredeshez kapcsolódó hőskultusz építésének eszközeként. A levelek és más Schulczhoz köthető dokumentumok alapján úgy tűnik, a veterán elégedetlen volt amiatt, hogy a szabadságharc kormányzata nem adta meg számára a vezérőrnagyi előléptetést 1849-ben. Hiányérzete bizonyára környezete előtt sem volt ismeretlen, hiszen barátai és ismerősei gyakran tábornoknak szólították, illetve Egervári felkérését követően azzal bízatták az ezredes önéletrajza összeállítására, hogy majd „*a tudomány kinevezi a tábornokot.*”²⁵

Ez a kérdés látszólag olyannyira fontos volt Schulcz számára, hogy tényleges előléptetési okmány hiányában tisztelői még egy egészen sajátos magyarázatot is alkottak a vezérőrnagyi rendfokozat használatának jogosságával kapcsolatban, amit maga a veterán is ismertetett az 1867-ből származó rövid, évkönyvszerű önéletrajzában. Egy ez alapján íródott újságcikk szerint az, hogy Schulczot „*tábornoki címmel illetik*” egyrészt onnan ered, hogy Bodrogkeresztúrnál (egyébként még őrnagyként) önállóan aratott egy hadvezéri kvalitásokról tanúskodó diadalt, másrészt pedig „*minden hadseregben a dandárnok (Brigadier-General)*²⁶ *úgyis tábornoknak címeztetik.*”²⁷ Ezt az álláspontot Egervári is magáévá tette, és az elkészült kötetben a Schulcz-levelekből sugárzó elégedetlenségnek hangot adva méltatlannak minősítette a vezérőrnagyi előléptetés 1849-es elmaradását.²⁸

Az ezredes feltehetőleg az 1868 után újjászülető honvédséghez is szívesen visszatért volna, biográfusa a mű bevezetésében ugyanis így fogalmaz: „*Bátori jelenleg is egészséges, kedélyes férfiú, tele életkedvvel, s a hazának nagy szolgálatokat tehetne még.*”²⁹ A szerző itt egyszerű hízélgés helyett jól láthatóan Schulcz pontos véleményét tolmácsolta az olvasók felé, hiszen fizikai állapotával kapcsolatban egészen hasonló gondolatokat vetett papírra maga a mű hőse is ezekben az években.³⁰ A Honvédelmi Minisztériumhoz eljuttatott 1867-es nyugdíjkérelme zárásaként nem csupán azt jelentette ki, hogy továbbra is ereje teljében érzi magát, de

²⁵ Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1868. nov. 15., MNL OL P 2256. Nr. 35.

²⁶ Dandártábornok

²⁷ Önéletrajz, MNL OL P 2256. Nr. 29.; *Mittermaier Alajos*: Bátori (Schulcz) Bódog honvédtábornok. Hazánk s a Külföld, 1867. okt. 17.

²⁸ Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1868. nov. 15., MNL OL P 2256. Nr. 35.; Egervári 1870. 7.

²⁹ Egervári 1870. 9.; Schulcz függetlenségi elkötelezettsége mellett szintén erről a motiváltságáról árulkodik Egervárihoz írott első levele, amelynek utóiratában bizalmasan arról vallott leendő biográfusának, hogy hatvankét évesen is újra magára öltötte volna régi egyenruháját, amennyiben a Klapka által vezetett poroszországi magyar légió trencsényi betörése nyomán új szabadságharc bontakozott volna ki 1866 augusztusában. – Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1867. jún. 22., MNL OL P 2256. Nr. 30.

³⁰ Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1867. jún. 22., MNL OL P 2256. Nr. 30.; ill. 1869. dec. 2. MNL OL P 2256. Nr. 71.

leszögezte, hogy nagyothallásának remélt enyhülését követően ismét felajánlja majd szolgálatait a közeljövőben megszerveződő honvédség számára.³¹ Az ezzel járó fizetés vagy nyugdíj kérdése számára egzisztenciális szempontból sem volt mellékes, a szabadságharc utáni évtizedekben ugyanis testvére biztosította szerény megélhetését, cs. kir. főhadnagyi nyugdíját pedig csak 1868-tól folyósították számára.³²

A fentiek fényében úgy vélem, a Schulcz-visszaemlékezés kiadásának hátterében ott kell látnunk aényt, miszerint a nagyothallása és anyagi helyzete felett búslakodó dandárparancsnok Egervári munkája által remélte elérni az országos hírnév mellett honvédségi reaktiválását, valamint ideális esetben előléptetését is. Kétségtelen, az utóbbi két cél teljesülésére valójában kevés esély mutatkozott.

Schulcz az ezredesi rendfokozatot is csak a szabadságharc végén (1849 augusztusában), államfői és miniszteri megerősítés nélkül kapta meg Klapka Györgytől, a vezérőrnagyi előléptetés megszerzésétől tehát meglehetősen távol állt. 1868 után a honvédséghez márpedig csak a szabadságharc alatt viselt (vitás esetben annál alacsonyabb) rendfokozattal vették át az egykori negyvennyolcasokat, a tábornoki előléptetés valószínűségét pedig erősen csökkentette a tény, hogy az új fegyveres erő történetének első éveiben az egykori honvédtisztek közül nem is kerülhetett ki vezérőrnagyt.³³

Az ezredes esetleges reaktiválásának esélye szintén kifejezetten kérdéses volt, hiszen – annak ellenére, hogy a kiegészítést követő években saját elmondása szerint valamelyest javult a hallása – egészségügyi problémájának pusztá ténye alapjaiban gátolta érvényesülését.³⁴ Későbbi érdemeitől függetlenül már 1848 októberében is csak a nagy tiszthiányra való tekintettel kaphatott századparancsnoki pozíciót a honvédseregben. A csekély békeállományú dualizmus kori magyar haderő számára a puskaropogást is nehezen halló veterán szolgálatai már nem voltak nélkülözhetetlenek, főleg annak fényében, hogy Schulcz az 1868-as újjászervezés idején hatvannégy éves is elmúlt.³⁵

Az ezredeshez hasonló korú, néhány éven belül amúgy is nyugalmazásra kerülő veterán tisztekkel általánosságban véve tehát nem számoltak az új honvédségben, ezért felmerülhet a kérdés: mindezek fényében miért remélte Schulcz, hogy ismét aktív katona lehet? Ennek hátterével kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy egyrészt a személyes ambíciók és álmok

³¹ Batori Schulcz folyamodványa a honvédelmi miniszterhez. Gk., 1867. júl. 20., HL I. 3./2. Abt. 21–8/20.; Balla 2018. 129.

³² Thaly 1891. 52–53.

³³ Hajdu 1999. 259–260.

³⁴ Batori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1869. máj. 11., MNL OL P 2256. Nr. 59.

³⁵ Hajdu 1999. 258–259.; Szinnyi 1887. 459. – Köszönöm Hermann Róbert és Kedves Gyula értékes észrevételeit.

olykor könnyedén elszakadhatnak a realitás talajától, másrészt az életkor problémájára visszatérve: az ezredes közeli barátai között meglepő módon találhatunk egy ellenpéldát az 1803-as születésű (hősünknel néhány hónappal idősebb) Blaskovich Pál személyében. A korábbi nemzetőrtiszt és országgyűlési képviselő 1869-ben tartalékos honvéd őrnagyi rendfokozatot kapott, 1873-as halála előtt pedig még az alezredesi előléptetést is megszerezte, közeli kapcsolatuk miatt éppen ezért joggal feltételezhetjük azt, hogy Blaskovich sikere motiválón hatott Schulczra.³⁶

Nincs nyoma annak, hogy az ezredes hivatalosan kezdeményezte volna reaktiválását, hiszen bizonyára világos volt számára egy ilyen kérvény borítékolható elutasítása, a korábban említett források mégis egyértelműen arra utalnak, hogy Schulcz valamilyen formában mégiscsak szeretne volna újra tiszti hivatásának szentelni idős napjait. Úgy vélhette, a cél eléréséhez meglehetősen egyedi módon, egy parancsnoki működését hatásosan ábrázoló emlékiraton keresztül vezethet az út, Egervári tollára bízta tehát magát, remélve, hogy valóban beigazolódik barátai korábban már említett jóslata a történetírás erejével kapcsolatban.³⁷

A biográfus az említett célok elérése érdekében az ezredes harctéri teljesítményét helyezte a mű középpontjába, olyannyira, hogy az ábrázolt korszak vezető politikusaihoz fűződő személyes élményeket (Schulcz és a jóformán megkerülhetetlen Kossuth Lajos egyik találkozását leszámítva) inkább kihagyta a műből – a politikai elit különböző tagjaival így legfeljebb csak említés szintjén találkozhatunk. A veterán ezredes határozott kérése ellenére nem került bele a könyvbe a Batthyány Lajossal és Deák Ferencsel történő megismerkedésének története, de hasonló a helyzet Wesselényi Miklós esetében is.³⁸

Úgy gondolom, hogy a politikusok szerepeltetésének látványos mellőzése mögött az a tudatos koncepció állhatott, miszerint Egervári igyekezett a mű hőst elhatárolni a közélettől, és inkább a reaktiválás, előléptetés és kultuszépítés szempontjából releváns katonai érdemekre helyezte a fókuszot. A politikától való távolságtartást nagyban indokolta, hogy a mű kiadását egy évvel megelőzően tartott országgyűlési választás, valamint a pártok azt övező küzdelme heves társadalmi indulatokat korbácsolt fel Magyarországon.

A szélsőbalhoz köthető demokrata körök erőszakos felszámolása mellett hatalmas felháborodást váltott ki például, hogy a Kossuth egyik nyílt levelének közlése miatt elítélt ellenzéki képviselő és hírlapszerkesztő, Böszörményi László éppen néhány héttel a Deák párt

³⁶ Ebeczki Blaskovich Pál szócikk. Bona 2015.; Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1869. jan. 22., MNL OL P 2256. Nr. 53.

³⁷ Bátori Schulcz Egervárihoz. Gk., 1868. nov. 15., MNL OL P 2256. Nr. 35.

³⁸ Bátori Schulcz Bódog önéletrajztöredéke. H. n. [Gk.], é. n. [1869], MNL OL P 2256. Nr. 73.

1869. márciusi választási győzelmét követően hunyt el a börtönben.³⁹ A közéleti viszonyok ismeretében kifizetődőnek tűnhetett tehát egy olyan könyvet kiadni, amelyet elolvasva a nyilvános politizálástól amúgy is idegenkedő Schulcz személyét mindenki magáénak érezheti – pártállástól függetlenül.⁴⁰

„Bátori iratainak eredeti varázsa nélkül” – a műfaj kérdése

Az ezredes együttműködésük elején feljogosította biográfusát arra, hogy önéletrajzát *„használja kedve szerint, akkint, miként gondolja.”*⁴¹ Ehhez az engedélyhez a későbbiekben is tartotta magát, az igazságra való törekvést leszámítva ugyanis nem támasztott kritériumokat, a kézirat ellenőrzése során pedig mindössze tényszerű hibákat javított ki.⁴² Ennek a széleskörű szerkesztői szabadságnak végül az lett az eredménye, hogy az elkészült könyv lapjain a két veterán részint különböző szerzői koncepciói, Görgei Artúr esetében pedig eltérő múltértelmezésük is megnyilvánul. A soron következő bekezdésekben először a műfaji jellemzők ellentétére szeretnék rávilágítani, mivel innen eredeztethető a kettős Görgei-kép problémája is.

Egervári Ödön egy összetett műfajú kötetet állított össze, amelyben az önéletrajz, a memoár és biográfia sajátosságai egyaránt fellelhetők. A fogalmi kereteket a következőkben a Sipos Balázs által is mérvadónak tekintett *Világirodalmi lexikon* vonatkozó szócikkeivel igyekszem tisztázni.⁴³

Radnóti Sándor irodalomtörténész szavaival élve az önéletrajz *„az ember és a világ kölcsönhatását mutatja meg egy életút folyamatában, amelyben minden mozzanat az egyéniség kialakulását szolgálja, minden tény élettapasztalattá válik.”*⁴⁴ Ezzel a személyes műfajjal szemben Gera György megfogalmazásában a memoár (emlékirat) *„egy adott kor [...] bemutatásán túl általában a szerző szerepének igazolásául is szolgál.”* A visszaemlékező az ilyen művekben *„személyes élményeit csak a történelmi eseményekkel összefüggésben tolja előtérbe. Tanúskodik és nem vall.”*⁴⁵ A jól ismert biográfia, vagyis az életrajz pedig Radnóti szerint *„egy ember életének és működésének tanulságos, művészi vagy tudományos leírása”,* a fentiekkel szemben egy külső szemlélő által.⁴⁶

³⁹ Kolossa 1979. II. 816., 818.

⁴⁰ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk. 1869. dec. 2., MNL OL P 2256. Nr. 71.

⁴¹ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1868. dec. 29., MNL OL P 2256. Nr. 45.

⁴² Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1869. nov. 8., MNL OL P 2256. Nr. 64.; ill. 1869. nov. 24., MNL OL P 2256. Nr. 69.; ill. 1870. (pontos dátum nélkül), MNL OL P 2256. Nr. 97–98.

⁴³ Sipos 2022. 69.

⁴⁴ Radnóti 1984. 660.

⁴⁵ Gera 1972. 1094.

⁴⁶ Radnóti 1972. 1046.

Az általam tárgyalt mű narrátora Egervári Ödön: az ő nézőpontjából ismerjük meg az ezredest, az ő múltértelmezését olvashatjuk, az általa elvégzett alkotómunka pedig leginkább egy életrajz megírásának folyamatához hasonlítható, ennyiben tehát biztosan biográfiáról beszélhetünk. Azért csak ennyiben, mivel a könyvet az ezredes emlékirataiként megjelölő címnek megfelelően mégiscsak találhatunk azonosíthatóan Schulcztól származó mondatokat a kötetben, továbbá nem akadtam arra utaló jelre, hogy Egervári más műveket is felhasznált volna forrásként munkája során. Túlzás lenne az Akadémia hivatalnokát – modern kifejezéssel élve – a dandárparancsnok szellemírójának nevezni, de kétségtelen, gyakorlott szerzőként bizonyos mértékben mégiscsak a Schulcz által papírra vetett gondolatok befogadhatóvá tétele volt a célja. Az ezredestől származó források bonyolult nyelvezetének⁴⁷ fényében ez a kiadó részéről is jogos elvárás lehetett.

A mű feldolgozását követően arra a következtetésre jutottam, hogy amíg Egervári látszólag egy tényközpontú memoár átalakítása révén írta meg művét, addig a biográfus hagyatékában fennmaradt Schulcz-töredékek (szám szerint öt szöveg) azt sejtetik, hogy az ezredes inkább egy személyes jellegű önéletrajzt szeretett volna megalkotni. Ezek a Schulcz által írt források érdekes módon kizárólag anekdotákat tartalmaznak, amelyeket Egervári nem tekintett a mű szempontjából relevánsnak, személyes történeteket így leginkább ott találunk a könyvben, ahol azok a főhős nagyságát, személyének jelentőséget hivatottak érzékeltetni (például Kossuth Lajoshoz, Mészáros Lázárhoz és más híres tábornokokhoz fűződő emlékek), vagy éppenséggel egybevágunk a biográfus múltértelmezésével, mint ahogy Görgei esetében láthatjuk majd.

Azt mindenesetre túlzás lenne kijelenteni, hogy Egervári egyszerűen lesöpörte volna az asztalról Schulcz személyes történeteken alapuló koncepcióját, 1868–69-es levelei tanúsága szerint az ezredes ugyanis pontosan tisztában volt azzal, hogy biográfusa inkább egy tényeken alapuló mű megalkotását tűzte ki célul, ami egyébként logikus a korábban ismertetett, jól kitapintható célok fényében.⁴⁸

Schulcz ettől függetlenül még jó ideig tervezte, hogy saját elbeszélésében is kiadja majd személyes emlékeire építő önéletrajzát, amelyben őt idézve: *„össze írom minden*

⁴⁷ A körmöcbányai születésű Schulcz egy heterogén nyelvi közegben nevelkedett, ahol a róla készült cs. kir. tisztí minősítések szerint a német, a magyar és a szlovák nyelvet is elsajátította. Ebből a többnyelvű háttérből fakad az ezredes sajátos nyelvhasználata is, leveleiben például feltűnően gyakoriak a németes szórendek, valamint a különböző nyelvű szövegrészek váltakozása. Magyartudása feltehetőleg a szabadságharcot követően élenként meg igazán, két altisztjének egykorú leírása szerint ugyanis 1849-ben még gyakran meggyűlt a baja a magyar nyelv használatával. A kortársait kiválóan ábrázoló Jókai Mór is megjegyezte róla egyik novellájában, hogy *„magyarul szörnyű rosszul beszél, de azért mégis mindig magyarul beszél, ha németül szólnak is hozzá.”* – ÖStA KA Conduitelisten Kt. 110.; Büttner 1989. 89.; Karsa 1993. 98.; Jókai 1989. 90.

⁴⁸ Batori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1869. jan. 22., MNL OL P 2256. Nr. 52.

anekdotákat”.⁴⁹ Úgy tűnik tehát, hogy a cím ellenére elsősorban Egervári műveként tekintett az alkotásra. A kiadás előtt néhány hónappal így írt erről biográfusának: „*Öné lesz a diadal, mert nem én, de Ön kiadja az emlékiratomat, én pedig mint emlék, 'A zsenge harczfi, szép anyáknak e hazának' [címmel fogom]*”.⁵⁰

Nem csupán a személyes történeteket, de a Schulczra jellemző stílusjegyeket is körültekintő figyelemmel kell keresnünk a kötetben, Egervári ugyanis teljes mértékben a maga képére formálta a szöveget. Ezt az ezredes egy későbbi életrajzírója, Thaly István is érzékelte. Az ifjú joghallgató Thaly az Egervári-féle műre alapozva írta meg 1891-es biográfiáját, amelyben kiemelte, hogy a kiadott visszaemlékezés „*sok és érdekes adatot juttatott a szabadságharcunk történetéhez. Csak az kár, hogy Batori iratainak eredeti varázsa nélkül; letörlé azt róla a jószándékú kiadó számítgatásaival, aprólékos jegyzéseivel.*”⁵¹ Ahogy a későbbiekben láthatjuk, ezt a jogosan hiányolt varázst az Egervári által közbeszúrt idézetekben, illetve a Görgeiről és Klapkáról szóló fejezetben ugyan bizonyos mértékben megel lehetjük, a munka legnagyobb részét azonban életrajzként érdemes kezelni.

A különböző műfajok keveredése természetesen nem egyedi vonás az 1848–49-es visszaemlékezések között, elég csak Csány László emlékirat és napló határán billegő (egyébként elveszett) művére vagy Jósika Miklós önéletrajzi elemekben bővelkedő regényére, az *Egy magyar család a forradalom alatt* című kötetre gondolni.⁵² Általánosságban véve is elmondható, hogy nem gyakoriak a műfaji szempontból teljesen vegytisztának nevezhető személyes források, az pedig valószínűleg még ennél is ritkább, hogy egy átlagos emlékiró tisztában legyen az önéletrajz és a memoár közötti különbséggel. Ettől függetlenül a műfaji sokszínűség kérdésének taglalása korántsem felesleges vállalkozás, Sipos Balázs szavaival élve ugyanis: „*nem az a kérdés, hogy az elbeszélő maga pontosan ismeri-e a műfaji szabályokat, ugyanis akár így, akár úgy, de mindenképpen alkalmazkodik valamiféle elgondolt rendszerhez.*”⁵³

A személyes jellegű önéletrajz megalkotásának igénye márpedig remekül tetten érhető a Schulcz által lejegyzett – hol többé, hol kevésbé izgalmas – történetekben, amelyek Leiningen-Westerburg Károly, Szillányi Péter és Szinnyi József leírása alapján is oly jellemzőek voltak az anekdotázó ezredesre, „*ki lelkében örült, ha elmondhatta valamely kalandját.*”⁵⁴ A tiszt

⁴⁹ Batori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1868. nov. 25., MNL OL P 2256. Nr. 36.

⁵⁰ Batori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1869. nov. 12., MNL OL P 2256. Nr. 66. – Kiegészítés tőlem. K. G.

⁵¹ Thaly 1891. 25–26.

⁵² Hermann 1994. 115–116.

⁵³ Sipos 2022. 76.

⁵⁴ Leiningen 1900. 163–164.; Szillányi 1850. 116–117. – Itt kívánom megköszönni Hermann Róbertnek, hogy felhívta a figyelmemet a kötetre.; Szinnyi 1887. 459.

mesélőkedvéről hasonlóan sokat árul el egyik önéletrajztöredéke, amelyben egy sűrűn teleírt oldalon át, a legapróbb részletekről sem megfélemezve ecsetelte annak történetét, hogyan is bukkant a bodrogkeresztúri ütközetet követően aprópénz után kutatva egy télikabátjában megakadt puskagolyóra.⁵⁵

Egervárit ezzel szemben már a szabadságharc végnapjairól szóló 1867-es munkájában is inkább egy történetírói stílus jellemezte, nem a személyes élményeire fűzte fel az elbeszélés menetét. Ennek megértéséhez fontos megjegyezni, hogy egy ostromseregnél szolgáló, lényegesen alacsonyabb rendfokozatú huszártisztként szerényebb élményanyaggal is rendelkezett, mint a jelentős csatákban és nagy formátumú egyéniségek oldalán vitézkedő ezredes.⁵⁶ A biográfus egyébként nem csupán a Schulczról szóló mű esetében döntött úgy, hogy visszaemlékezés címszó alatt valójában külső szemlélőként mutatja be az eredeti emlékirót, hanem Lenkey Károly ezredes memoárjának sajtó alá rendezésekor is. A *Honvéd* című lap 1869-es évfolyamában folytatásokban megjelentetett szöveget olvasva pontosan ugyanezt a főszereplőt beszéltető módszert figyelhetjük meg.⁵⁷ A műfajok keveredésének oka tehát a két szerző eltérő preferenciáiban keresendő.

„De ő önkezével letépte a babért” – Egervári Ödön és a Görgei-kérdés

A korábban felvázolt, egymással ütköző elképzelések sajátos elegyéből fakad a könyvön végigvonuló kettős Görgei-kép is. Egészen feltűnő ugyanis, hogy vannak olyan fejezetek, ahol Schulcz személyes élményei kapcsán (egyetlen kivétellel)⁵⁸ alapvetően pozitív, de rossz esetben is semleges szereplőként jelenik meg a fővezér,⁵⁹ ezzel szemben a világosi (pontosabban szőlősi)⁶⁰ fegyverletétel vonatkozásában pedig ott áll az Egervári által hangsúlyozott „*undok árulás*” vádja. A különböző narratívák a könyv utolsó előtti, Görgei Artúr és Klapka György hadvezéri kvalitásait összehasonlító fejezetében ráadásul össze is keverednek. Itt derül ki, hogy Schulcz nem tekintett árulóként a fővezérre.⁶¹

A szabadságharc leverését a későbbi aradi vértanú, Vécsey Károly hadtestében megélő Egervári ezzel szemben gyakorlatilag a kezdetektől tartotta magát az áruló-mítoszhoz, ami több írásában is visszaköszön. Logikusnak tűnik a magyarázat, hogy egykori hadtestparancsnoka

⁵⁵ Batori Schulcz Bódog önéletrajztöredéke. H. n. [Gk.], é. n. [1868–1869], MNL OL P 2256. Nr. 75.

⁵⁶ Köszönöm szépen Hermann Róbert értékes észrevételét.

⁵⁷ Újabb kiadására lásd: Lenkey Károly emlékirata 1848/1849-ről. Szerk. Misóczki Lajos. Eger, 1999. – Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy felhívta a figyelmemet a műre.

⁵⁸ Lásd Görgei és Schulcz beszélgetését Henryk Dembińskiről. Egervári 1870. 45–46.

⁵⁹ Lásd Görgei Schulcznak adott parancsát az 1849. április 26-i komáromi csatában. Egervári 1870. 66.

⁶⁰ A fegyverletétel pontos helyszínére lásd: Hermann 2007. 664.

⁶¹ Egervári 1870 99., 123.

sorsa miatt volt számára különösen is fontos, hogy felemelje a szavát Görgei ellen, azonban Kosáry Domokost idézve a hivatalnok valójában „*a magyar ügy második Görgeyjének*” tekintette Vécseyt.⁶² Ugyan a szabadságharc végnapjairól írott könyvében ez ilyen nyíltan nem szerepel, az viszont tény, hogy Egervári ebben a művében valóban szélsőségesen negatív képet fest a kivégzett tábornokról, akit egy gyáva, alattomos árulóként mutat be, sőt véleménye szerint (Görgei 1849. augusztus 13-i fegyverletétele mellett) Vécsey borosjenői kapitulációja (augusztus 21.) volt az az esemény, amely ténylegesen megpecsételte a szabadságharc végkimenetelét, nem pedig a temesvári csatavesztés (augusztus 9.).⁶³

A nyári hadjárat végnapjainak traumatikus élménye Egervári drámaírói munkásságán is erőteljes nyomot hagyott. Angyal Dávid (akivel a biográfus a pesti egyetem könyvtárában egy asztalnál dolgozott) mesélte el már idős történészként az ifjú Kosáry Domokosnak, hogy Egervári írta azt a Görgei-ellenes színdarabot, amelyet egykor több alföldi városban is nagy sikerrel játszottak, és amelyet ő az 1860-as években gyermekként személyesen is látott. Ugyan a dráma szöveggönyvét nem ismerjük, de Angyal emlékei szerint az előadás tetőpontján egy megcsonkult, koldusbotra jutott honvéd az áruló Görgeihez vágta a vesztegetés aranyait.⁶⁴

Mindez jól mutatja, hogy Egervárinak nem csupán határozott véleménye volt a kérdésben, de a maga módján (elsősorban a viszonylag sok emberhez eljutó drámája, illetve történeti munkái révén) szerepet is játszott az áruló-mítosz alakításában, ami megmagyarázza, miért nem elsősorban Schulcz Görgeivel szemben megértőbb álláspontját vázolta fel a műben.

Korábban már megemlítettem, hogy a biográfus a kötet összeállítása során alapvetően mellőzte a személyes történeteket, felhasználásuktól mégsem zárkózott el teljesen, sőt úgy tűnik, finoman át is alakította némelyiket. Jó példa erre Schulcz és Görgei Buda visszafoglalásának (1849. május 21.) másnapján játszódó beszélgetése, amelynek egy pontján a nagyothalló dandárparancsnok így szól a fővezérhez:

*„A függetlenség tényleg bebizonyult. És te (Görgey) híressé tevéd nevedet, mivel minden szerencsésen történt. Így van jól. Csak arra kérlek, kövesd lelked sugallatát. Eddigi működéseddel nagyon meg vagyok elégedve.”*⁶⁵

Ugyan itt nem maradt fenn az ezredestől származó eredeti forrás, mégis gyanítható, hogy ezt a megkonstruáltnak ható szöveget ezen formájában a biográfus drámaírói vénájának

⁶² Kosáry 1994. II. 11.

⁶³ Potemkin 1867. 160.

⁶⁴ Kosáry 1994. II. 11.

⁶⁵ Egervári 1870. 72.

köszönhetjük. A történet – elképzelésem szerint – remekül illene ugyanis egy Egervári-színdarabba, egészen pontosan az első felvonás végére, hiszen az idézett beszélgetés, az emlékirat utolsó Görgei–Schulcz párbeszédje tulajdonképpen azt hivatott előrevetíteni, hogy Világosnál (Szőlősnél) a tábornok mégiscsak csalódást okoz majd.

Ezzel tökéletesen megegyező üzenetet fogalmazott meg Egervári a Buda ostromáról szóló 1876-os eposzában is, amelynek nagy részében Görgei egy rokonszenves és szerény zseniként jelenik meg, olyasvalakiként, akibe az olvasó akarva sem láthatja be a későbbi áruló alakját. A történet végéhez közeledve éppen ezért hat igazi csattanóként a lírai én jövőbe tekintése:

*„E vár rohanása s hősi bevétele,
Fényes tény s a haza örömmel lőn tele,
S Görgeinek számos győzelmei között,
Vezéri fejére legszebb babért tűzött.
Melyet hű kezekkel ha tovább ápolja,
Kegyelettel nevét a történet ója,
De ő önkezeléssel letépte a babért,
Szíve megszünt verni a szent szabadságért.”⁶⁶*

A budavári dialógushoz egészen hasonló esetnek tűnik a két katona beszélgetése még a vesztes kápolnai csata (1849. február 26–27.) előtt, amikor is Görgei megérdeklődik a nagyothalló dandárparancsnoktól, hogy Henryk Dembińskinek, a honvédsereg népszerűtlen lengyel fővezérének hívei közé tartozik-e. Egervári szerint Schulcz erre azzal felelt, hogy *„mindaddig embere vagyok, míg előre megy. Én nem ismerek sem rokon-, sem ellenszenvet, s nem tudom, ha vajjon Kossuth Dembinszkybe vagy pedig beléd szerelmes-e.”⁶⁷*

Elsőre megdöbbenően hathat, hogy egy tiszt következmények nélkül ilyen szavakat engedhessen meg magának egy Görgei Artúrhoz hasonló formátumú tábornokkal szemben. Az eset realitásával kapcsolatos kételyeket eloszlatni látszik azonban, hogy a szabadságharc tisztikarában a rendfokozati különbségeket valójában meglehetősen szabadon kezelték a mindennapi érintkezés során. Schulcz ennek a közönségnek ráadásul az egyik ekkorra már-már országosan ismert⁶⁸ és tekintélyes tagja volt, aki Görgeivel – saját elmondása szerint – első találkozásuktól kezdve baráti viszonyt ápolt, azaz egy személyes beszélgetésben is többet

⁶⁶ Egervári 1876. 18.

⁶⁷ Egervári 1870. 46.

⁶⁸ Jókai 1989. 555.

engedhetett meg magának.⁶⁹ Nem az ellenvélemény felvállalása kérdéses tehát, hanem az, hogy valóban ilyen markánsan fogalmazott-e Schulcz.

Ez már csak azért is izgalmasnak tűnik, mivel minden jel arra mutat, hogy Egervári a párbeszéd átalakítása, megkonstruálása terén a Schulcz-visszaemlékezés kiadásának idejére már rendelkezett némi tapasztalattal. Nem csupán az ezredesről szóló művében találhatunk precedenst ugyanis arra, hogy saját narratívájának alátámasztása érdekében formáljon egy beszélgetést. A szabadságharc végnapjairól szóló művében például akad egy teljesen légből kapott jelenet, amelyben a temesvári csatavesztést követően Bem tábornok figyelmezteti tisztjeit, hogy egy meg nem nevezett gazember „*a haza, s a nemzet iránti hűtlenségre s a fegyelmetlenségre csábítja*” őket, mondandója zárásaként pedig drámai módon Vécseyre mutatva kijelenti, hogy ezen árulót a „*legelső állomáson főbe lövtem.*”⁷⁰

A biográfus az általa kiadott visszaemlékezések esetében az egyszerű idézeteket is prózáirói szabadsággal kezelte, amivel kapcsolatban egy, a *Vasárnapi Újság*ban közölt 1869-es nekrológ szolgálat perdöntő bizonyítékot számunkra. Akadémiai kollégája, Sasku Károly emlékére írt cikkében Egervári számos részletet közölt az elhunyt kéziratossal visszaemlékezéseiből, amely szerencsére több változatban is fennmaradt. Deák Ágnes és Kövér György megfogalmazásában a kérdéses idézetek azonban „*nem egyeznek meg a jelenleg rendelkezésre álló két szöveg egyetlen helyével sem. Egervári vagy ismert egy harmadik szövegvariációt, vagy meglehetősen szabadon bánt a szövegekkel, különböző helyekről származó részleteket összevonva és stilizálva.*”⁷¹

Látszólag éppen ez a helyzet a Schulcz–Görgei párbeszéd esetében is: Sasku átalakított gondolataihoz hasonlóan például a budavári dialógusban is találhatunk az ezredesre jellemző formai elemet, hiszen (ahogy azt a későbbiekben még látjuk majd) a „*lelked sugallata*” tipikusan Schulczra jellemző szóhasználat. Ennek ellenére valószínűnek tűnik, hogy Egervári szabadon formálta a dandárparancsnok által ismertetett történeteket, hiszen végeredményképp mind az árulás előrevetítése, mind a tábornoknak adott erős válasz feltűnően az ő narratívájához illeszkedik.

Amennyiben Schulcz Görgei-kérdésben alkotott tényleges véleményére vagyunk kíváncsiak, akkor a már lezárt és kerek visszaemlékezés végére illesztett, Klapka és Görgei hadvezéri teljesítményét összevető fejezetig érdemes lapoznunk, itt találhatunk ugyanis személyesen az ezredestől származó szövegrészeket. Ezeket Schulcz sajátos magyarságának

⁶⁹ Egervári 1870. 44. – Köszönöm Hermann Róbert és Kedves Gyula erre vonatkozó értékes észrevételét.

⁷⁰ Potemkin 1867. 118.; Csikány 2022. 196.

⁷¹ Deák – Kövér 2014. 238.

nyelvtani és stilisztikai jellegzetességei, gyakori szófordulatai, valamint rá jellemző tartalmi elemek alapján lehet azonosítani. Példának okáért az ezredes Egervárral szemben gyakran használt latin és francia idézeteket, filozófiai eszmefuttatásai, valamint morális állásfoglalásai pedig a levelei mellett a róla készített egykorú jellemrajzokban is előtűnnek. Leiningen-Westerburg Károly például megjegyzi Schulczról, hogy szerény kis vagyonát mindig „sok okoskodás és erkölcsi prédikáció kíséretében” osztotta szét a nélkülözők és saját honvédjei között.⁷²

Annak ellenére, hogy a tábornokokról szóló fejezet bővelkedik a Schulczhoz köthető mondatokban, valójában számos részlet eredetének azonosítása mégis kétséges, hiszen visszatérő probléma, hogy akár egy adott bekezdésen belül is keverednek egymással a Schulczra és Egervárra jellemző tartalmi elemek, formai sajátosságokat pedig nem mindenhol találni. Ez a helyzet áll fenn a legizgalmasabb, Görgei értékeléséről szóló oldalon is. A következőkben ezen (nagyjából egy oldalas) szövegrész filológiai vizsgálatára kívánok kísérletet tenni. Fontosnak tartom kiemelni, hogy ez csupán egy lehetséges értelmezés, eddigi kutatásaim alapján mindenesetre ezt tartom a leginkább reálisnak.

Kinek a véleménye?

„Görgey Arthur az 1849. augusztus 13-ki világosi fegyverletétel által katonaiatlan, lealázó ténnyt hajtott végre; a nemzet méltóságát s büszkeségét megsérté és semmit sem mentett meg. Ő azonban lelke sugallatta [sic!] szerint azt hívé, hogy ezáltal hazáját megmenti, tehát végrehajtá.”⁷³

Bármennyire is kritikus Görgei jellemzésének fenti kezdése, ez a részlet minden bizonnyal Schulcztól származik, hiszen Egervári nem megalázónak és eredménytelennek tekintette a fegyverletételt, hanem egyenesen „rút” árulásnak, amit a tábornok „régóta tervezett”.⁷⁴

A szövegben felbukkanó (fegyver)becsület jelentőségének említése szintén arra enged következtetni, hogy itt valamilyen formában tényleg az ezredes gondolatait olvashatjuk, hiszen a katonai méltóság megőrzésének kérdése kifejezetten fontos volt az önérzetes Schulcz számára. Klapkával kapcsolatban például kiemeli, hogy a komáromi erőd feltételek melletti átadása milyen jelentős erkölcsi siker volt,⁷⁵ sőt leveleiben is előkerül a katonai becsület

⁷² Leiningen 1900. 164.; Egervári 1870. 13., 59.

⁷³ Egervári 1870. 123.

⁷⁴ Egervári 1870. 97., 99.

⁷⁵ Egervári 1870. 122.

kérdése.⁷⁶ Talán nem túlzás kijelenteni, hogy vagyontalan aggregényként ez volt a legföltettebb kincse. Annak ellenére, hogy a tiszti becsület hőskorában az erre való hivatkozás kissé közhelyesnek tűnhet,⁷⁷ ezt az ezredesre jellemző témaként érdemes tehát kezelni, hiszen más Egervári-művekben nem találjuk nyomát a kérdés hangsúlyos jelenlétének.

Úgy tűnik, Schulcznak elsősorban az volt a kivetnivalója Görgei fegyverletételével szemben, hogy az feltételek nélkül történt. Más kérdés, hogy egyéb megoldás nem is lehetett reális egy olyan hadsereg számára, amely egy esetleges utolsó nagy csatát puskánként másfél töltennyel kezdhett volna meg, illetve az orosz hadvezetés nem is tárgyalhatott más lehetőségről, csak a feltétel nélküli megadásról.⁷⁸ (Ki kell emelni persze, hogy Schulcz ez idő alatt Komáromban tartózkodott: egészen máshogy látta és értékelte a tőle távoli történéseket.)

„A jelenlegi politikai constellationál, midőn a panslavismus a fejét fölemelé, az orosz mint béke közvetítő a magyarok és a szláv népek között talán felléphet még. (Majd megválnak!) Ezen föltételezés nagy horderejűnek látszik lenni.”⁷⁹

Habár ez a szövegrész a Görgei-kérdés szempontjából kevésbé jelentős, mindenesetre egészen biztosan Schulcztól származó sorokról beszélünk. Az ezredes valószínűleg azért tartotta fontosnak a leírni a fentieket az itt és a következőkben ismertetésre kerülő okfejtésének alátámasztására, mivel bízott az oroszok előtti fegyverletétel későbbi diplomáciai hasznosulásában.

Nagyon tipikus a zárójeles „*Majd megválnak!*” megjegyzés, illetve az aktuálpolitika emlegetése is, hiszen Schulcz leveleiben utóbbira is szép számmal akad példa. Az 1870–71-es porosz-francia háború előestéjén például (a magyar közvélemény és a hazai politikai elit várakozásaival egybevetően)⁸⁰ megjegyezte, hogy „*az egész háború 5 hét alatt befejezve lesz*” III. Napóleon győzelmével, de volt, hogy a kiegyezés rendszerével szembeni ellenérzéseinek, illetve a Kossuth iránti szimpátiájának is hangot adott.⁸¹

Jóval izgalmasabb számunkra a következő bekezdés, hiszen Bátori Schulcz itt nyilvánítja ki a Görgei-kérdésben vallott véleményének lényegét:

⁷⁶ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1869. jan. 9., MNL OL P 2256. Nr. 49.

⁷⁷ A fegyverbecsület kérdésének 1848–49-es harcászati vonatkozásaira lásd: Pásztai 2015. 405.

⁷⁸ Hermann 1999. 265–267.

⁷⁹ Egervári 1870. 123.

⁸⁰ Diószegi 1965. 30–31., 41.

⁸¹ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1870. júl. 15., MNL OL P 2256. Nr. 96.; ill. Bátori Schulcz Bódog levele Simonyi Ernőhöz, Gk., 1877. jan. 11., OSZK Kt. Levelestár, sz. n.

„Jelenleg még határozottan nem mondhatni, ha vájjon Görgey Arthur mint diplomata lángeszű tettet hajtott-e végre, vagy pedig bakot lőtt. Ezen tette, mely egy nagy nemzet sorsát dönté el, s melyre ő, úgy látszik, diplomatai súlyt fektetett, szintén diplomatai szempontból volna megbírálandó. – Hogy ha tehát Görgey lelke mélyéből meg volt győződve, hogy ezáltal hazája egész jövője biztosítva leend: árulónak nem nyilváníthatom Őt. (Azt mondja Bátor.)”⁸²

Ez az egyetlen hely a szövegben, ahol Egervári a félreértések elkerülése végett le is szögezte, hogy Schulcz szavait idézi, hiszen az ő nézeteitől mi sem állt volna távolabb, mint kijelenteni, hogy Görgei Artúr nem volt áruló. A bátor állásfoglalás tényén nem változtat az sem, hogy a következő bekezdésben az ezredes a fegyverbecsületről szóló sorok után újfent leszögezi, hogy katonai szempontból hibának tekinti a tábornok döntését.⁸³

A fenti szövegrészből derül ki továbbá, hogy a könyvben három alkalommal is felbukkanó „lelke mélyéből”, „lelke sugallata szerint”, „kövesd lelked sugallatát” szavak minden bizonnyal Schulcztól származnak. (Egervári más műveiben nem is találhatunk hasonló példákat, annak ellenére, hogy a korabeli nyelvhasználat egyik kedvelt szófordulatáról beszélünk.)⁸⁴ Az utóbbi, budavári dialógusban olvasható idézet különösen is fontos számunkra, ugyanis amikor Schulcz azt mondja Görgeinek, hogy „Csak arra kérlek, kövesd lelked sugallatát. Eddigi működéseddel nagyon meg vagyok elégedve”, azzal egyúttal hitet is tesz a tábornok megérzéseinek helyessége mellett.

A fővezér jellemzéséről szóló oldalon felbukkanó másik két példa szintén erről a bizalomról árulkodik, hiszen Schulcz Görgei védelmében szögezi le két ízben is, hogy a tábornok a szívére (vagyis inkább a gondolataira) hallgatva hozta meg döntését a fegyverletételről. Mindezzel alighanem arra utal, hogy Görgei mégiscsak nagy hadvezér volt, aki ugyan itt hibát követett el, viszont korábban éppen a hasonló megérzései miatt mondhatta azt neki a nagyothalló tiszt Buda bevétele után, hogy „te (Görgey) híressé tevéd nevedet”.⁸⁵

Ezt követően a szöveg hangneme váratlanul elítélővé válik:

⁸² Egervári 1870. 123.

⁸³ Egervári 1870. 123.

⁸⁴ Lásd pl.: Kossuth Lajos felhívása Szeged városához, népfelkelés szervezésére. Budapest, 1848. okt. 15. In: KLÖM 1952–53. XIII. 202. – Köszönöm Fónagy Zoltán értékes észrevételét a témában.

⁸⁵ Egervári 1870. 72., 123.

„Görgey főjellemvonásai: határozatlanság és makacs engedetlenség; ehez járul még túlfeszített büszkesége s azon rögeszme, hogy ő van egyedül hivatva hazáját megmenteni és senki más. Igen, de nem ily lealázó tény által.”⁸⁶

A fővezér határozatlannak titulálását alighanem Schulcznak kell tulajdonítanunk, mivel a következő, egyértelműen tőle származó bekezdésben is előtűnik majd ez a gondolat. Az már más kérdés, hogy valószínűleg ezt eredetileg csak Görgei egyik döntésével, feltételezhetően a kapitulációval kapcsolatban említhette meg, nem pedig a fővezér általános gyengeségeként tartotta számon. A határozatlansággal teljesen össze nem illő „makacs engedetlenség” emlegetése ezzel szemben már egyértelműen Egervárra jellemző szóhasználat, 1867-es művében például két alkalommal is használja a „makacs engedetlenség”, illetve „makacs ellenszegülés” jelzős szerkezetet.⁸⁷

Ennek ellenére egy Schulcz személyes elbeszélésére hivatkozó, a *Budapesti Hírlap*ban megjelent 1884-es cikk – amelyet a veterán egyik kedves ismerőse, Kőrösy László reáliskolai tanár írt – hasonló kritikai észrevételeket tulajdonít az ezredesnek, még ha a fővezér makacssága, becsvágya és modora koránt sem kap ekkora hangsúlyt.⁸⁸ Schulcz tehát az objektivitásra törekedve valóban megemlíthette ezeket a Görgeivel kapcsolatos észrevételeit Egervárinak, más kérdés viszont, hogy a biográfus szemmel látható módon kizárólagossá, a tábornok fő jellemvonásaivá tette ezen pejoratív és általánosító tulajdonságokat, a pozitív példákat pedig elhagyta.

A végeredmény éppen ezért idegennek hat az ezredes visszafogott, Görgeivel szemben megértő álláspontjához képest, főleg annak fényében, hogy egy korábbi fejezet tanúsága szerint 1849-ben barátjaként tekintett a fővezérre.⁸⁹ A könyvben szereplő egyik párbeszédből egyértelműen kiderül, hogy Schulcz elismerte Görgei hadvezéri kvalitásait, az Egervári által átformált budai dialógusból pedig megtudhatjuk, hogy az ezredes még a vár egykoron sokat vitatott ostromával kapcsolatban is igazat adott a tábornoknak, mondván: „*miután Budát visszafoglaltuk, ezáltal Magyarország szabadsága tényleg életbe lépett, s most az ország fővárosa a fő stratégiai pont.*”⁹⁰

Egy Schulcz észrevételeit, helyreigazításait tartalmazó, Egervárinak szóló 1870-es dokumentumban megbújó lapszéli feljegyzés arról árulkodik továbbá, hogy a kiegyezés után

⁸⁶ Egervári 1870. 123.

⁸⁷ Potemkin 1867. 45., 60.

⁸⁸ Kőrösy László: Egy szabadsághős estéje. Budapesti Hírlap, 1884. okt. 19.

⁸⁹ Egervári 1870. 44.

⁹⁰ Egervári 1870. 67., 72.

az ezredes tervbe vehette a tábornokkal történő kapcsolatfelvételt is, az iraton ugyanis Görgei pesti lakcíme szerepel.⁹¹ Az Országos Levéltárban és az MTA Könyvtár Kézirattárában őrzött Görgei-hagyatékban nem találtam nyomát annak, hogy valóban sor került volna levélváltásra (ahogy annak sem, hogy az elkészült kötetből netán tiszteletpéldányt küldtek volna a tábornoknak), mindenesetre a Schulcz feljegyzésében szereplő lakcím a szándék meglétét bizonyítja.

A fentieket azért tartom fontosnak kiemelni, mivel az ezredesnek lett volna oka arra, hogy esetleg nehezteljen Görgei Artúrra, hiszen 1849. április 26-án, a komáromi harcmezőn egy kisebb nézeteltérésre is sor került kettejük között. A csatában Schulcz a fővezér közvetlen irányítása alatt részt vett az ácsi erdőt megszállva tartó császáriak ellen intézett támadásban, amit az ellenséges erősítések megérkezésének hírére Görgei csakhamar kénytelen volt leállítani. Ezt azonban Schulcz figyelmen kívül hagyta (vagy egyszerűen csak nem észlelte), és inkább folytatta az előrenyomulást, kiváltva ezzel a tábornok nemtetszését: Görgei személyesen nyargalt oda a nagyothalló dandárparancsnokhoz, akit egy jelenlévő altiszt egykorú vallomása szerint néhány keresetlen szóval alaposan leteremtett hanyag vakmerőségéért.⁹²

A feddést Schulcz nem vette magára, hiszen Egervári művében is mindössze annyit olvashatunk az esettel kapcsolatban, hogy értetlenül állt Görgei utasítása előtt, sőt igazából a tábornok megjelenésének körülményei is csak elég homályosan és pontatlanul tárulnak elénk, pedig a biográfus minden bizonnyal szíves-örömezt ábrázolt volna itt egy drámai vitát.⁹³ Helyette a következő oldalon viszont arról olvashatunk, hogy másnap a fővezér már viccelődve tűzte derék katonája mellé a Katonai Érdemrend III. osztályát.⁹⁴ A fentiek fényében Görgei negatív jellemvonásainak súlykolása mindenképp Egerváritól kell, hogy származzon.

Első ránézésre a biográfus narratívájára vall a következő mondat is, miszerint „*Görgey rászedettet*⁹⁵ [sic!] és most mindent el kell tőrníe, a mit ellene írnak és beszélnek, s mindent reáfont⁹⁶ címeket el kell viselnie, mivel ő azokat saját tettei által szerzé magának.” A szöveghely szöges ellentétben áll Schulcz megengedő álláspontjával, ugyanakkor Egerváritól sem származhat, hiszen a gondolat megfogalmazója gyakorlatilag felmenti a tábornokot az

⁹¹ Batori Schulcz Egervárhoz, Gk., 1870. pontos dátum nélkül, MNL OL P 2256. Nr. 98.; Az ezredes értesülései pontosak voltak, Görgei valóban a Feldunator (Obere Donauzeile) 18-as szám alatti épületben rendelkezett lakással az 1871-es pest-budai címjegyzék tanúsága szerint. – Adressen-Kalender 1871. 396.

⁹² Hermann 2010. 992–993.; Büttner 1989. 89.

⁹³ Egervári 1870. 66.

⁹⁴ Egervári 1870. 67.

⁹⁵ Nyomdahiba. Helyén a „rászedettet” szónak kellene állnia. – Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy erre felhívta a figyelmemet.

⁹⁶ Feltehetőleg nyomdahiba. Helyén eredetileg a „reáfont” szó állhatott. – Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy erre felhívta a figyelmemet.

árulási vádak alól, a fegyverletétel okát ugyanis arra vezeti vissza, hogy (a cár közbenjárásában bízó) Görgeit rászedték az oroszok.

A fenti, kérdéses szerzőségű sorokkal szinte párbeszédet folytat a következő, Schulcz stílusának jellegzetességeit magán viselő zárógondolat: „*Valóban Görgey sorsa korántsem irigylendő, de száanalomra sem méltó. Non quis bene cepit, sed quis bene finit.*”⁹⁷ *A hadvezérnek határozottnak kell lenni.*”⁹⁸

A levelezésben nem találtam nyomát annak, hogy Egervári és Schulcz között hasonló diszkusszió bontakozott volna ki Görgei megítélésével kapcsolatban, ahogy arra sincs bizonyíték, hogy a közös munka megkezdésétől a könyv kiadásáig eltelt bő egy évben találkoztak volna egymással. Minden az ellen szól tehát, hogy a Görgei átveréséről szóló részlet a biográfustól származzon.

A szöveg zárószakasza ettől függetlenül egy párbeszéd átiratának tűnik, hiszen egészen előbeszédszerűen hat, ahogyan az utolsó bekezdés visszafogottan reflektál az előző mondat súlyos megállapítására. Amennyiben ezen feltételezés helyes, úgy az első gondolat egy számunkra ismeretlen személytől, valószínűleg Schulcz egyik régi bajtársától kell, hogy származzon, akinek az álláspontja úgy kerülhetett a szövegbe, hogy Egervári különösebb változtatások nélkül átemelte azt az ezredes eredeti kéziratából. Könnyen elképzelhető tehát, hogy itt egy olyan történet kivonatát olvashatjuk, amely Schulcz egyik Görgei megítélését is érintő személyes beszélgetéséről szól. Az eredeti forrás hiányában ez persze csupán feltételezés, a kutatás jelenlegi állása szerint mindenesetre reális magyarázatnak tűnik.

„*[M]it akarják még Görgeit jellemezni?*” – az áruló-mítosz a korszakban

A tábornok jellemzésének filológiai vizsgálatát követően azt a következtetést vonhatjuk le, hogy ugyan Schulcz Bódog katonai szempontból hibaként könyvelte el a világosi (szőlősi) fegyverletételt, mégis nagyon mérsékelt álláspontra helyezkedett Görgei döntésének bírálatakor, attól pedig határozattan elzárkózott, hogy árulónak kiáltsa ki egykori felettesét. A Görgeivel szemben túlnyomórészt ellenséges korabeli közvélekedéshez képest a mű kiadásakor ez jóformán felért egy rehabilitáció-párti állásfoglalással.

A kötet keletkezési körülményeinek értelmezésével kapcsolatban érdemes leszögezni: 1870-ben szinte elérhetetlenül távolinak tűnt, hogy megkezdődhessen az egykori fővezér rehabilitációja, még ha ilyen irányú próbálkozások már ekkor is akadtak. 1867 nyarán például

⁹⁷ Nem az számít, hogy ki kezdte jól, hanem az, hogy ki fejezi be jól (latin).

⁹⁸ Egervári 1870. 123–124.

az árulási vádakra reflektáló *Gazdátlan levelek* című Görgei mű kiadását követően a Jókai Mór által szerkesztett balközép lap, *A Hon* hasábjain bontakozott ki egy vita veterán honvédtisztek között arról, hogy a tábornok valóban feláldozta-e Nagysándor József hadtestét az 1849. augusztus 2-i debreceni ütközet során.⁹⁹ Ezzel nagyjából egy időben a veteránok közül elsőként Asserman Ferenc ezredes, minisztériumi osztálytitkár egy-egy nagyobb lélegzetvételű írást is szentelt Görgei szerepének tisztázására, majd a honvéd ezredesből besúgóvá váló Asbóth Lajos vádjainak cáfolatára.¹⁰⁰

Az áruló-mítosz ennek ellenére gyakorlatilag megingathatlannak látszott, az egykori fővezér kiegyezést követő hazatérése pedig viharos indulatokat váltott ki a társadalom széles rétegeiből: a fővárosba frissen megérkező Görgei hotelszobájának ablakát kővel törte be a tiltakozó tömeg, rövidesen pedig (egy végül eredménytelen) kezdeményezés indult annak érdekében, hogy kitiltsák Pestről.¹⁰¹ A következő éveket is hasonlóan ellenséges hangulat jellemezte, amelynek drasztikus voltáról sokat elárulnak azon elbeszélések, amelyek szerint a tábornok két alkalommal is közel járt ahhoz, hogy lincselés áldozatává váljon.¹⁰²

Ezt a feszültséget érhetjük tetten a Schulcz-émlékiratra előfizető Lukáts Károly Egervárinak írott 1869-es levelében is. A háromszéki születésű Lukáts őrnagyként szolgált a szabadságharc erdélyi hadszínterén, Egervárral pedig a biográfus egy másik műve kapcsán már korábban is kapcsolatban állhatott a levél bizalmas hangvétele alapján.¹⁰³ A székely veterán az előfizetési felhívására válaszul közölte, hogy örömmel hozzájárul a könyv kiadásának előmozdításához, mivel úgy érzi, Horváth Mihály 1865-ös háromkötetes történeti összefoglalójából¹⁰⁴ a „*katonai részletesebb előadás hiányzik*”, s ezért aztán fontos lenne az, hogy „*ezt a héjzagot a Bátori emlékirata pótolja*”.¹⁰⁵

Ezt követően az őrnagy azonban a készülő művel kapcsolatos kételyeinek is hangot adott: „*Az egész mű tartalmát [korábbi] olvasmányok következtibe ösmerem, de egy pont, t. i. a 20.^{ik} az az Görgei jellemzése az, mi engemet mái napig is bosszú és méreggel el tőt.*”¹⁰⁶ Az áruló-mítosz közismert anekdotáinak felsorolását követően bő egy oldallal később így folytatja:

⁹⁹ Kosáry 1994. I. 376–379.

¹⁰⁰ Hermann 2017. 1002.

¹⁰¹ Görgey 1918. 420–421.

¹⁰² Pethő 1930. 481.

¹⁰³ Futásfalvi Lukáts Károly szócikk. Bona 2015.

¹⁰⁴ Lásd: Horváth M.: Magyarország függetlenségi harczának története I–III. Genf, 1865.

¹⁰⁵ Lukáts Károly levele Egervári Ödönhöz (a továbbiakban: Lukáts Egervárihoz), Futásfalva, 1869. dec. 14., MNL OL P 2256. Nr. 204.

¹⁰⁶ Kiegészítés tőlem. K. G.

„Ezek a pontok a Kmetty kritikájába¹⁰⁷ mind olvashatók, tehát azt kérdezem mit akarják még Görgeit jellemezni? [...] Legjobb volna ezt az embert soha se érinteni, hanem az örök feledékenységnek át adni. Eddig elé a földgömbön csak egy ember volt ki Görgeit védette, s ez Asermann barátom volt,¹⁰⁸ hanem az ő röpiratya is egy olyan össze vissza hánt história, hogy ha az ember olvassa rosszul lesz beléje.”¹⁰⁹

Egervári Schulczhoz írott leveleihez hasonlóan sajnós a Lukáts Károlynak elküldött előfizetési felhívást és a biográfus viszontválaszát sem ismerjük, így aztán csak feltételezéseink lehetnek azzal kapcsolatban, hogy mi bosszanthatta fel ennyire Lukátsot. Mindenesetre az tűnik valószínűnek, hogy Egervári felhívásában a könyv tervezett tartalomjegyzékét ismertette, hiszen az újdonsült előfizető pontosan megjelöli, hogy a 20. fejezet, Görgei (és Klapka) jellemzése váltotta ki a nemtetszését. Így viszont továbbra sem világos, miért vélte úgy Lukáts, hogy a tábornokot a Schulcz-émlékiratban kifejezetten rehabilitálni igyekeznek majd, hiszen felrója, hogy eddig Asserman Ferencen kívül senki sem bátorkodott erre a feladatra. Meglepő lenne, ha a fővezér iránt nem éppen szeretetteljes érzelmeket tápláló Egervári azzal reklámozta volna a művet, hogy az egyik fejezetben Schulcz Bódog hitet tesz majd Görgei ártatlansága mellett.

Végző soron talán mindegy is, hogy mi bösztette fel Lukáts Károlyt, hiszen a levél ettől függetlenül remekül rávilágít arra, hogy már csupán Görgei nevének említése is milyen indulatokat volt képes felkorbácsolni a könyv megjelenésének idején, két évtizeddel a vitatott események után. A szélesebb közvélemény a kiegyezést követő években tehát Schulczcal szemben Egervári gondolatait osztotta a Görgei-kérdésben, amit nagyon fontos szem előtt tartanunk a kötet vizsgálatakor, hiszen erre a tényre az ezredes is reflektál azon 1869. december 2-án keltezett levelében, amelyben elküldi Görgei és Klapka azóta elveszett jellemzését a biográfusának. Az iratot a tanulmány korábbi oldalain alkalmazott gyakorlatnak megfelelően a jelenlegi helyesíráshoz közelítve, ugyanakkor a régies alakokat, valamint Bátori Schulcz nyelvhasználatának jellegzetességeit megőrizve adom közre.

Bátori Schulcz Bódog – Egervári Ödönhöz

¹⁰⁷ Kmetty György tábornok kritikájára lásd: Arthur Görgei's Leben und Wirken in Ungarn. Beurtheilt von Georg Kmetty. London, 1853.; ill. *Görgey Arthur: Mein Leben und Wirken in Ungarn*. Megbírálva Kmetty György egykori magyar tábornok által. Pest, 1861.

¹⁰⁸ Lásd: Asserman F.: Egy nyílt szó Görgei Arthur honvéd-tábornok ügyéhez. Pest, 1867.; ill. Asserman F.: Görgei. Visszhangok a cáfolatokra. Pest, 1868.

¹⁰⁹ Lukáts Egervárihoz, Futásfalva, 1869. dec. 14., MNL OL P 2256. Nr. 205.

Garamkövesd, 1869. december 2.¹¹⁰

Mélyen tisztelt szeretett bajnoksársom s' barátom!

Nagy becsű sorait nagy örömmel kezemhez vettem, fel is kaczagtam a nagy ezer számon,¹¹¹ no csak rajta! Audaces fortuna juvat!¹¹² Nagyon örvendek annak, mert a kis derék fiainak – ki[k] bele fáradnak – is juthat egy összeg.¹¹³ Igaz, hogy most a jó barátokat, hazafiakat, honleányokat ki és megismerni fogunk.¹¹⁴

A mellékelve jegyzés illetőleg a két fővezérnek karakteristikáját, a paralelát is, összeírtam, csak félek megint, hogy nagyon kisbetűkkel ismét írtam, de a javát ki olvashatja még is.

Mit mond rá? Én gondolom hogy elég lesz, nem akarom összeveszteni. Sine ira, sine odio!¹¹⁵

Méltóztassék a fővezér[ek]nek tulajdonságai[t] hasonlítani, és kedves író belátása szerint aplica[l]ni. De csak röviden. Ne tegyük ki magunkat – nagyon – a criticának.¹¹⁶ Én békességesen akarok élni, mert ha valaki felháborgat, én rettenetes ember vagyok.

Ne gondoljon senki hogy 60 éves vagyok. Az erőm olyan mint 27 éves korában, össze tépem akár kit...

Azonkívül mellékelve van egy figyelmeztetés az olvasóságnak.¹¹⁷ A derék káplán Lüleý Tivadar¹¹⁸ fordítása, mely nekem nagyon tetszik, ő jól felfogta véleményemet.

Fogadja honfiúi és mély baráti tiszteletemet, melyen vagyok

hű igaz tisztelője és barátja

Bátori Schulcz Bódog

Itt nálunk jó bőven havazik.

A levélből jól kitűnik: az ezredes tartott attól, hogy amennyiben a műben egyértelműen kiállna Görgei mellett, úgy magára haragítaná leendő olvasóközönsége jelentős részét. Ezzel

¹¹⁰ MNL OL P 2256. Nr. 71–72.

¹¹¹ Valószínűleg utalás az előfizetésekből eddig befolyt összegre.

¹¹² A szerencse a bátornak kedvez (latin közmondás).

¹¹³ Egervári Ödön egyes Schulcznak címzett leveleit nem saját kezűleg írta, hanem tollba mondta kiskorú gyermekeinek. Az ezredes itt tehát arra utal, hogy az Egervári-fiúk is megérdemelnének majd némi anyagi részesedést fáradozásukért. Lásd még: Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1869. feb. 29. OSZK Kt., Quart. Hung. 2523. 29. pag.

¹¹⁴ Schulcz itt azokra a barátokra és ismerősökre gondol, akiknek illene előfizetni a könyvre.

¹¹⁵ Harag nélkül, gyűlölet nélkül (latin).

¹¹⁶ A kiemelés Schulcztól származik.

¹¹⁷ Inkább ajánlás lehetett, a dokumentum elveszett.

¹¹⁸ Lüleý Tivadar (1844–1918) későbbi római katolikus plébános, a levél keletkezésekor garamkövesdi káplán Schulcz öccse mellett. Lásd: Beke 2008. 445.

együtt az egykori bajtársak között kibontakozott vitáktól is szerette volna távol tartani magát, hiszen lehetőség szerint „*békességesen*” kívánt élni.

Különösen izgalmas számunkra továbbá annak hangsúlyozása, hogy az ezredes saját bevallása szerint harag és gyűlölet nélkül igyekezett megfogalmazni gondolatait, ami további bizonyítékot jelent arra, hogy a Görgei jellemzésében felbukkanó durván kritikus megállapítások ezen formájukban Egerváritól származnak. A levél szövege a fentiekén túl rámutat arra is, hogy Schulcz a könyv kéziratának ellenőrzéséig vagy nem volt tisztában azzal, hogy Egervári mennyire elkötelezett a Görgei-kérdésben, vagy még csak véletlenül sem szeretett volna belekeveredni a tábornok megítélését övező vitákba, és így igyekezett mérsékelni biográfusa harciasságát.

Kitekintés: a Függetlenség-botrány

A könyv utóéletéhez tartozik az az érdekes tény, miszerint 1884-ben, majd másfél évtizeddel az Egervári-féle mű kiadását követően, illetve kevesebb, mint egy évvel az ezredes halála előtt egy mindenre elszánt újságíró súlyos visszaélést követett el Schulczal szemben. Az Asserman Ferenc ezredes és Kovách László kormánypárti országgyűlési képviselő által megszervezett rehabilitációs mozgalom zászlóbontásának idején egy szélsőségesen Görgei-ellenes radikális ellenzéki lapban, a *Függetlenség*ben ugyanis két, Görgeit árulónak, a mellette kiálló Klapkát pedig zavart elméjűnek tituláló nyílt levél jelent meg Schulcz neve alatt. A cikkeket valószínűleg az újság főszerkesztője, a botrányairól és a morálisan megkérdőjelezhető zornalisztikai gyakorlatáról elhíresült Verhovay Gyula írta.¹¹⁹

A politikus-újságíró tettének minden bizonnyal az állt a háttérében, hogy Egervári művét elolvasva azt a következtetést vont le: a jóformán remeteként élő ezredes amúgy is árulónak tartja Görgeit, tehát nem lehet baj abból, ha visszaél a nevével. Erről tanúskodik az első cikk szövege is, amelyben a Schulcz bőrébe bújó szerző így fogalmaz: „*Öreg ember vagyok, majdnem fél század óta siket ember vagyok, nem lehet tehát csodálni, ha meghasonlásban élek a szabadságharczot követő szomorú évek óta a világgal. [...] Elfeledtem a világot, s a világ is halottnak hitt.*”¹²⁰

A hamis Schulcz-leveleknek kiemelt jelentőséget tulajdonított a Görgei-kérdéssel kapcsolatban számos írást közlő lap szerkesztősége, hiszen a megjelentetni tervezett cikkeiket azzal harangozták be, hogy „*hadd legyen Batori Schulcz Bódog honvédtábornok [sic!] szava a*

¹¹⁹ Görgey Arthur rehabilitációjához. *Függetlenség*, 1884. augusztus 24.; ill. Görgey Arthur rehabilitációjához. Uo. szeptember 28.; Verhovay ténykedésére lásd: Gergely – Veliky 1985. 306–308., ill. Buzinkay 2016. 205.

¹²⁰ Görgey Arthur rehabilitációjához. *Függetlenség*, 1884. aug. 24.

*vita portyázó csatái után a harcra vágó hős vezérnek döntő rohama”, amely „villámokat szór a rehabilitálás mozgatóira és ereje elsöpri a mozgalom homokját, pozdorját, szeméjét, hogy a szabadságharc becsületét megvédje az árulás ellen”.¹²¹ A Verhovay által remélt döntő győzelem azonban elmaradt: a nyílt levelekről értesülést szerző, és a *Függetlenség*-nél két ízben is eredménytelenül protestáló Schulczot személyesen Klapka tisztázta a rehabilitáció-párti lapok (például *Budapesti Szemle*, *Budapesti Hírlap*, *Pesti Hírlap*) hasábjain megjelenő leleplező cikkében.¹²²*

A botrányra reagálva egy fiatal esztergomi reáliskolai tanár, Kőrösy László is felemelte hangját *Egy szabadsághős estéje* című cikkében, amelyet a *Budapesti Hírlap* közölt két héttel Klapka írását követően. A Schulczal jó személyes kapcsolatot ápoló Kőrösy közös beszélgetéseikre hivatkozva így vallott az ezredes Görgei-kérdésben alkotott, objektivitásra törekvő álláspontjáról:

„Bátori Schulz Bódog nincs a rehabilitálók pártján, de az elkeseredett támadókkal se tart. Neki saját nézete van Görgeiről. Makacs természete, határtalan becsvágya s visszavonó modora miatt hibáztatja ugyan Görgeit, de némely jeles tulajdonságát mégis elismeri. A mostani ostromot Görgei rehabilitálása ellen meddőnek hiszi, de időszerűtlennek tartja magát a rehabilitálás kérdését is.

– Végezze el a történet[írást]. Görgeit mi nem rehabilitálhatnók. Görgei a közvélemény előtt Görgei marad. Más idők és más emberek majd történelmi ítéletet mondhatnak róla. De csak akkor, ha Görgei is történelmi alak lesz.”¹²³

Záró gondolatok

Schulcz leveleiben nem találjuk nyomát az Egervári önjáró szerkesztői tevékenységével szembeni tiltakozásnak. Az ezredes valószínűleg elfogadta, hogy a saját kultusza építését is szolgáló mű nem lehet sikeres, ha Görgeit igyekszik benne rehabilitálni, s ezért beletörődött, hogy a kötet túlnyomó részében végül Egervári közvélekedéssel egybevágó narratívája érvényesüljön, hiszen ez valójában egy mellékes kérdés volt a nagy egész szempontjából.

¹²¹ Görgey Arthur rehabilitációjához. *Függetlenség*, 1884. aug. 24.; ill. Görgey Arthur rehabilitációjához. Uo. szeptember 28.

¹²² Görgey ügyében. (Nyilatkozat Klapkától.) *Pesti Hírlap*, 1884. okt. 7. A lapszámot Görgei Artúr hagyatékában is megtalálhatjuk. A cikket Görgey István külön meg is jelölte testvére számára, illetve a *Függetlenség* Schulcz rendfokozatával kapcsolatos tévedésére utalva az alábbi széljegyzettel látta el az oldalt: „Verhovay bitorolja Schulcz nevét. Előbb csinál belőle tábornokot.” Lásd: MNL OL P 295 66. pag.

¹²³ Kőrösy László: *Egy szabadsághős estéje*. *Budapesti Hírlap*, 1884. okt. 19. – Kiegészítés tőlem. K. G.

Schulcz tehát nem tudta biográfusa történelemszemléletét formálni, annak ellenére sem, hogy vele szemben Egervári igazából nem ismerte személyesen Görgeit. Persze végül mégiscsak kompromisszumos megoldás született, amivel tulajdonképpen senkit sem riasztottak el a potenciális olvasóközönségből, hiszen Egervári közvélekedéssel egybevágó álláspontja mellett – még ha visszafogott terjedelemben is – de az ezredes saját, Görgei rehabilitációja felé hajló véleménye is helyet kapott a műben.

Bátori Schulcz Bódog összességében véve elégedett volt Egervári munkájának „*jeles tartalmával*”, sőt igazán meghatotta őt a végeredmény. (Mindössze annyi kivetnivalót talált az elkészült kötetben, hogy az őt ábrázoló rajz nem tükrözte hűen az arcvonásait.)¹²⁴ A Schulcz Bódog testvérével, Jánossal 1890 körül levelezésbe kezdő Thaly István is pozitív emlékekről tudott beszámolni, munkájában ugyanis „*jószándékú kiadóként*” jellemezte Egervárit, igaz a Görgei-kép problémájának – 1869-es születésű fiatalemberként – már nem tulajdonított különösebb jelentőséget.¹²⁵ Nyoma sincs annak tehát, hogy a Schulcz testvérek ne lettek volna megelégedve a biográfus munkájával, sőt az ezredes még egy évtizeden keresztül tartotta is a kapcsolatot az általa csak magyar Homéroszként emlegetett íróval.¹²⁶

Az áhított előléptetést és a reaktiválást nem hozta meg a mű, azonban Schulcz országos ismertségéhez kétségtelenül hozzájárult (nem véletlenül éppen az ő nevével élt vissza Verhovay). Röviddel a könyv megjelenését követően, az 1870. június 8-án megrendezett országos honvédeggyűlésen például az a megtiszteltetés érte az ezredet, hogy a honvédegyleti mozgalom elnöke és egyben kedves barátja, Ivánka Imre oldalán gyakorlatilag díszvendégként vehetett részt az eseményen. (Fővárosi tartózkodásával összefüggésben több száz bajtársával egyetemben minden bizonnyal Schulcz is jelen volt a visszaemlékezésből végül kimaradó miniszterelnök, Batthyány Lajos június 9-i újratemetésén.)¹²⁷ A kötet hatásától függetlenül anyagi helyzete is rendeződött, 1871-től ugyanis tisztességes ezredesi nyugdíjat folyósított neki az Országos Honvédségélyező Egylet.¹²⁸

Schulcz Bódog önéletrajztöredékeiben, illetve a mű azonosíthatóan tőle származó szöveghelyeiben remekül tetten érhető Hermann Róbert azon, alapvetően polgári emlékiratírókra vonatkozó megállapítása, miszerint, az 1870-es, 1880-as évekre az 1848–49-es

¹²⁴ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk. 1870. febr. 3., MNL OL P 2256. Nr. 82.

¹²⁵ Thaly 1891. 25.

¹²⁶ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk. 1879. júl. 22., MNL OL P 2256. Nr. 82.

¹²⁷ Közintézetek, egyletek. Vasárnapi Újság, 1870. jún. 12.; Farkas 2017. 1039.

¹²⁸ Thaly 1891. 52–53.; Farkas 2015. 425.

események legtöbb alakítóját és szereplőjét már *„jobban befolyásolták élményeik megörökítésekor a múltó évek”*, mint a politikai nézeteik és indulataik.¹²⁹

Az ezredes emlékeinek világába bepillantva is egy olyan kép tárul szemünk elé, ahol Görgei Artúr, Perczel Mór, Klapka György, Kossuth Lajos és Deák Ferenc egyformán rokonszenves és tiszteletre méltó szereplőként jelenik meg. Az egyes nagy formátumú egyéniségek között feszülő kibékíthetetlen ellentéteknek igazából nyomát sem találjuk, hiszen a békés ezredesnek nem is állt szándékában dönteni egyik vagy másik szereplő mellett. Hasonlóról árulkodik Schulcz azon levele is, amelyben a Szemere Bertalan naplójával kapcsolatos olvasmányélményeiről így írt Egervárinak: *„hát ez olyat mond Kossuthról, Perczelről, Görgeyről, hogy elpirultam.”*¹³⁰

Bátori Schulcz Bódog személyének és motivációinak megértéséhez fontos leszögezni, hogy a veterán jól érezhetően 1848–49-et tekintette élete fénykorának, ami a szabadságharc identitásképző erejének fényében nem is meglepő. Az ezredes ekkor ébredt rá magyar nemzeti öntudatára, a szabadságharc harcmezein aratta élete nagy sikereit, illetve hatalmas elégtételt is nyert azáltal, hogy egy nagyothallása miatt nyugalmazott cs. kir. főhadnagyból kevesebb, mint egy év leforgása alatt egy bajtársai által ünnepeelt honvéd ezredessé vált.

A tábornoki előléptetéssel kapcsolatos hiányérzetétől függetlenül pályája olyan magasságba jutott el egy év leforgása alatt, amiről egészségügyi problémája miatt korábban nem is álmodhatott. Az 1848–49-es emlékek ennek megfelelően markánsan dominálják az Egervári-féle Schulcz-visszaemlékezést. A veterán szabadságharc előtti életútját csupán egy fejezet foglalja össze, de hasonló tömörség jellemzi a komáromi kapitulációt követő éveket is. A visszavonultan élő ezredes 1861-es honvédegyleti elnöki ténykedését követő majd egy évtizedről már nem is olvashatunk.

A Schulcz-töredékek között sem találhatunk ennél későbbi eseményeket taglaló dokumentumot, ami jól mutatja, hogy a veterán nem 1870 felől, hanem a számára jóval kedvezőbb 1861-es állapotból kívánta előadni önéletrajzát, élete fénykora legkésőbb ugyanis itt, a tiszteletére rendezett fáklyás felvonulásokkal és utolsó közéletileg aktív évével fejeződött be. Az 1926-os emlékiratait az 1918–19-es eseményekkel lezáró Rákosi Jenőhöz hasonlóan tehát Schulcz is megállt a régi szép idők ismertetésénél, *„és mindazzal, ami ezután következett, nem igazán tudott mit kezdeni (leszámítva a sikerekre emlékező eseményeket).”*¹³¹

¹²⁹ Hermann 1994. 129.

¹³⁰ Bátori Schulcz Egervárihoz, Gk., 1870. jan. 1., MNL OL P 2256. Nr. 77.

¹³¹ Egervári 1870. 116.; Sipos 2022. 75.

Az időskorát a napi közélettől távol, a békés Garamkövesden töltő ezredes jól érzékelhető nosztalgiával tekintett vissza 1848–49-re, a múltbeli események és szereplők pedig szépen lassan szakralizálódtak is Schulcz emlékeiben, nem véletlenül kívánta tehát távol tartani magát a kortársak heves vitáitól.

RÖVIDÍTÉSEK

HL	Hadtörténelmi Levéltár
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár
ÖStA KA	Österreichisches Staatsarchiv, Kriegsarchiv

BIBLIOGRÁFIA

Adressen-Kalender 1871.	Adressen-Kalender von Pest, Ofen und Alt-Ofen 1871 und 1872. Pest, 1871.
Balla 2018.	<i>Balla Tibor</i> : Az önálló magyar hadsereg kérdése a kiegyezéstől az első világháború végéig. (1867–1918). Honvédségi Szemle 146. (2018) 3. sz. 129–140.
Beke 2008.	<i>Beke Margit</i> : Az Esztergomi (Esztergom-Budapesti) Főegyházmegye papsága 1892–2006. Bp. 2008.
Bona 1998–1999.	<i>Bona Gábor</i> : Hadnagyságok és főhadnagyságok az 1848/49. évi szabadságharcban. Bp. 1998–1999. I–III.
Bona 2015.	<i>Bona Gábor</i> : Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Miskolc, 2015. I–II. (https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/tabornokok-es-torzstisztek-az-184849-evi-szabadsagharcban-23DD/), utoljára elérve: 2025. jan. 6.)

- Buzinkay 2016. *Buzinkay Géza: A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig.* Bp. 2016.
- Büttner 1989. *Büttner Emil: "Csata mezejéről írom pár soraim".* (Büttner Emil levelei az 1848/49-es szabadságharcból). Szerk. Pető Vilmos. Bp. 1989.
- Csikány 2022. *Csikány Tamás: Vécsey Károly honvédtábornok, az igaz s céltudatos férfiú.* Bp. 2022.
- Csorba 2021. *Csorba György: Dobosok, trombitások és katonazenekarok alkalmazása az 1848–1849-es szabadságharc harcmezőin.* Hadtörténelmi Közlemények 134. (2021) 383–415.
- Deák – Kövér 2014. *Deák Ágnes – Kövér György: Egy sorsüldözött rögeszméi.* Sasku Károly (1807–1869). In: Kövér György: Biográfia és társadalomtörténet. Bp. 2014.
- Dér 2015. *Dér Cs. Dezső: Az 1848–49-es I. magyar hadtest. Hadszervezés az önálló működés időszakában.* H. n. [Bp.] 2015.
- Diószegi 1965. *Diószegi István: Ausztria-Magyarország és a francia-porosz háború. 1870–1871.* Bp. 1965.
- Egervári 1870. *Egervári Ödön: Bátor Schulcz Bódog emlékiratai 1848/9-ki szabadságharcból.* Pest, 1870.
- Egervári 1876. *Egervári P. Ödön: Budavár ostroma 1849-ben.* Bp. 1876.
- Farkas 2015. *Farkas Katalin: „Névtelen félistenek” viszontagságai.* Az 1848-49-es honvédek segélyezésének és nyugdíjának ügye a dualizmus korában. Hadtörténelmi Közlemények 128. (2015) 415–444.
- Farkas 2017. *Farkas Katalin: "Régi honvédek" a kiegyezési rendszerben.* Az 1848–49-es honvédegyleti mozgalom története a kiegyezéstől az 1880-as évekig. Hadtörténelmi Közlemények 130. (2017) 1017–1055.

- Gera 1972. *Gera György*: Emlékirat. In: Világirodalmi lexikon. Főszerk. Király István. Bp. 1972. II. 1094–1095.
- Gergely – Veliky *Gergely András – Veliky János*: A függetlenségi ellenzék sajtója. 1985. In: A magyar sajtó története. 1867–1892. Szerk. Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Bp. 1985. II./2.
- Görgey 1918. *Görgey István*: Görgey Arthur a száműzetésben 1849–1867. Bp. 1918.
- Hajagos 2022. *Hajagos József*: Dessewffy Arisztid, a vitéz huszártábornok. (Aradi vértanúk sorozat 7.) Bp. 2022.
- Hajdu 1999. *Hajdu Tibor*: Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. Bp. 1999.
- Hermann 1994. *Hermann Róbert*: Műfajok és tendenciák az 1848–49-es polgári memoárirodalomban. Századok 128. (1994) 113–134.
- Hermann 1999. *Hermann Róbert*: „Tenni kevés, de halni volt esély”. Az 1849. évi nyári hadjárat. Hadtörténelmi Közlemények 112. (1999) 223–276.
- Hermann 2005. Von der Revolution zur Reaktion. Quellen zur Militärgeschichte der ungarischen Revolution 1848–49. Hrsg. Hermann Róbert. Bp. 2005.
- Hermann 2007. *Hermann Róbert*: I. Ferenc József és a megtorlás. I. rész. Századok 141. (2007) 635–681.
- Hermann 2010. *Hermann Róbert*: A magyar hadsereg az 1849. április 26-i komáromi csatában. Hadtörténelmi Közlemények 123. (2010) 985–1004.
- Hermann 2017. *Hermann Róbert*: A tábornok hazatér. Görgei Artúr és a kiegyezés. Hadtörténelmi Közlemények 130. (2017) 989–1015.

- Jánossy 1948. *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. Összeáll. Jánossy Dénes. I–II. Bp. 1948.*
- Jókai 1989. *Jókai Mór: Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből. S. a. r. Györffy Miklós (Jókai Mór összes művei. Elbeszélések). Bp. 1989.*
- Karsa 1993. *Karsa Ferenc: Szabadságharcos napló. S. a. r. Bona Gábor. Bp. 1993.*
- Kedves 2002. *Kedves Gyula: Szabolcs a hazáért. A 48. honvédszászlóalj története az 1848–49-es szabadságharcban. Bp. 2002.*
- KLÖM 1952–53. *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. S. a. r. Barta István. (Kossuth Lajos összes munkái XIII–XIV.). Bp. 1952–1953. I–II.*
- Kmety – Juhász 2018. *Kmety Adrien – Juhász Réka Ibolya: A kassai felsőoktatási intézmények hallgatói 1776–1852. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 16.) Bp. 2018.*
- Kolossa 1979. *Kolossa Tibor: A dualizmus rendszerének kialakulása Magyarországon. In: Magyarország története 1848–1890. Főszerk. Kovács Endre. Szerk. Katus László. (Magyarország története tíz kötetben 6.). Bp. 1979. II. 814–850.*
- Kosáry 1994. *Kosáry Domokos: A Görgey-kérdés története. Bp. 1994. I–II.*
- Kréz 2025. *Kréz Gellért: „Nagyon unalmas az nekem, rólam és tetteimről beszélni...”. Bátori Schulcz Bódog honvéd ezredes élete és életének elbeszélése. In: Opuscula historica VI. Tanulmányok a Történetész műhelyből. Szerk. Erdélyi Kamilla – Selmeczi Péter – Varga Virág. Bp. 2025. (megjelenés alatt)*
- Leiningen 1900. *Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvédtábornok levelei és naplója 1848–1849. Ford. Marczali Henrik. Bp. 1900.*

- Mikár 1869. *Honvéd Schematizmus. Az 1868-ban még életben volt 1848/49-es honvédtisztek névkönyve. Összeáll. Mikár Zsigmond. Pest, 1869.*
- Pásztai 2015. *Pásztai László: Az emberi tényező harcászati vonatkozásai az 1848–49-es szabadságharc példáján. Hadtörténelmi Közlemények 128. (2015) 394–414.*
- Pethő 1930. *Pethő Sándor: Görgey Arthur. H. n. [Bp.], é. n. [1930.]*
- Potemkin 1867. *Potemkin Ödön: Az 1849-ik évi magyar hadsereg feloszlásának okai az aradi s temesvári táborozással. Pest, 1867.*
- Radnóti 1972. *Radnóti Sándor: Életrajz. In: Világirodalmi lexikon. Főszerk. Király István. Bp. 1972. II. 1044–1046.*
- Radnóti 1984. *Radnóti Sándor: Önéletrajz. In: Világirodalmi lexikon. Főszerk. Király István. Bp. 1984. IX. 660–661.*
- Sipos 2022. *Sipos Balázs: Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségeik Magyarországon, 1848–1948. Bp. 2022.*
- Szillányi 1850. *Szillányi Péter: Komorn im Jahre 1849. Komorn im Jahre 1849 mit besonderem Hinblick auf die Operationen der ungarischen Armee an der oberen Donau und Waag. Leipzig, 1851.*
- Szinnyei 1887. *Szinnyei József: Komárom 1848–49-ben. Napló-jegyzetek. Bp. 1887.*
- Szinnyei 1893. *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. Bp. 1893. II.*
- Thaly 1891. *Thaly István: Bátor Schulcz Bódog. Életrajz. Körmöcbánya, 1891.*